

Said Paşa'nın *Hatırât*'ı ve Modern Eğitim Sorununa Bakışı*

Mustafa GÜNDÜZ¹

Barış ERDOĞAN²

Selim SELİMOĞLU³

Özet

[Küçük] Said Paşa II. Abdülhamid'in en uzun süreli sadrazamlık yapmış bürokratlarından biridir. Dokuz defa sadrazamlık makamına getirilmiştir. Tanzimat döneminin sıkıntılı ortamında Bâb-ı Ali bürokratu olarak yetişmiş ve erken yaşarlarda fark edilerek II. Abdülhamid'in çevresinde yer almıştır. Said Paşa, II. Abdülhamid döneminde eğitim, kültür, sanat vb. alanlarda layihalar hazırlamış, reformlar önermiştir. Bu süreçte yakın çevresindekilerle ileri düzeyde siyasî kavgalar içine de girmiştir. Said Paşa ömrünün sonlarına doğru bütün yaşadıklarını bir araya getiren meşhur *Hatırât*'ını üç cilt halinde yazmıştır. Bu önemli siyasi *Hatırât*'ta eğitimden siyasete, hemen her alanla ilgili geniş malumat vardır. Bu güne kadar Said Paşa'nın anılarını merkeze alan bir çalışma yapılmamıştır. Onun Sultan Abdülhamid'e verdiği raporlar, modernist bir eğitim zihniyetine sahip olduğunu göstermektedir. Bu makalede, Sultan II. Abdülhamid'in uzun süre Sadrazamlığını yapan Said Paşa'nın eğitim görüşleri ve sultana sunduğu eğitim reformları analiz edilmiş ve bu gün için ne ifade ettiğine dair yorumlar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Said Paşa
II. Abdülhamid
Maarif
İslahat
Modernleşme

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi: 01.03.2021

Kabul Tarihi: 17.03.2021

Elektronik Yayım Tarihi: 25.06.2021

DOI: 11..11111/ted.xx

* Bu makale Prof. Dr. Mustafa GÜNDÜZ'ün yöneticiliğinde, Doç. Dr. Barış ERDOĞAN ve doktora öğrencisi Selim SELİMOĞLU'nun araştırmacı statüsünde Yıldız Teknik Üniversitesi, Bilimsel Araştırma projeleri (BAP) tarafından desteklenen 3301 Nolu "[Küçük] Mehmed Sa'îd Paşa Hâtırâtı'nın Günümüz Alfabetine Aktarılması ve Sa'îd Paşa'nın (1880-1908) Eğitim Meselesine Bakışı" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır.

¹ Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri, ORCID: 0000-0003-1706-9920

² Doç. Dr., Üsküdar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-9801-1781

³ Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, doktora öğrencisi, ORCID: 0000-0001-6109-7043

Memories of Said Pasha and His Perspectives on Modern Educational Issue

Mustafa GÜNDÜZ¹

Barış ERDOĞAN²

Selim SELİMOĞLU³

Abstract

One of the Sultan Abdulhamid II's advisor of Said Pasha, he has served as a prime minister nine times in his lifetime. He was grew up in Sublime Port in Tanzimat Era and was well trained bureaucrat intellectual in literary, social, cultural and diplomatic field. Abdulhamid II often consulted his views and brought them to different positions. Said Pasha, was appointed to important state duties at the first years of the Second Constitutional Monarchy and he served the state until the last of his life. Towards the end of his life, he wrote about his political *Memories*, which was quite exciting and full of ups and downs. The vast majority of his memories consists of official documents. Besides, the information he gave about education, health, law and especially economic issues is very valuable for the pre-Republic period. According to many researchers, Said Pasha is the planner and implementer of the Abdulhamid II's educational reforms. There has not been a large-scale research on his *Memories* and educational views until today.

The importance of *Said Pasha's Memories* in the context of education, culture and politics is mentioned in this article. Then, how Said Pasha looked at modern educational issues and what kind of suggestions he offered to Sultan Abdulhamid, will be mentioned.

Keywords

Said Pasha
Abdülhamid II
Education
Reforma
Modernisation

About Article

Sending Date:01.03.2021

Acceptance Date: 17.03.2021

Electronic Issue Date: 25.06.2021

DOI: 11..11111/ted.xx

GİRİŞ

Türkiye'de modern eğitimin gelişmesi, XVIII. yüzyılın sonlarındaki ağır askerî yenilgiler ve malî sıkıntılar neticesinde öncelikle askerî sahayı yenilemek ve geliştirmek amaçlarıyla başlamış, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde batılı modern eğitim kurumlarının geliştirilmesine hız verilmiştir. 3 Kasım 1839'da ilan edilen *Tanzimat Fermanı*, doğrudan

¹ Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri, ORCID: 0000-0003-1706-9920

² Doç. Dr., Üsküdar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-9801-1781

³ Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, doktora öğrencisi, ORCID: 0000-0001-6109-7043

eğitimle ilgili içerik barındırmamasına karşın, toplumsal, siyasî, askerî ve kültürel hayatın değişiminde önemli role sahip olması bakımından eğitim, bu tarihten sonra en çok dikkate alınan kurum ve kavram olmuştur. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin pek çok eğitim kurumunun temeli Tanzimat döneminde yapılan atılımlara dayanır. Ancak, modern eğitimin, kavramları, kurumları, eserleri, personeli ile Avrupa'dakine çok daha yakın bir tarzda ve hızla gelişmesi ve toplum nezdinden yaygınlaşması Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde olmuştur. Ancak yine de bu dönemde de modern eğitimin yaygınlık oranının hayli düşük olduğu belirtilebilir.

Sultan Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı süresince modern eğitim kurumlarının büyük kısmı ile tanışılmış ve yeni okulların ülkenin her tarafına yayılmasına gayret edilmiştir. Pek çok araştırmacı tarafından bu dönem eğitim bakımından "tam bir ilerleme ve yayılma" (Ergin, 1977: Kodaman; 1999; Karal, 2000) dönemi kabul edilmiştir. Eğitim alanında hemen her düzeyde onlarca kat nicel artıştan bahsedilebilir. Bu dönemde kitap yayıncılığında, okulların taşraya yaygınlaşmasında, gazete ve dergilerin hem nitelik hem niceliğinde gözle görülür ve ölçülebilir farklılıklar vardır. Eğitimde millîlik ve genel olarak Türk milliyetçiliği bu dönemde kültürel ve bilimsel olarak başlamıştır. Kadınların ve kız çocuklarının eğitimine yönelik çok çeşitli faaliyetler başlatılmıştır. Onlarca farklı türde yükseköğretim ve üniversite tam olarak bu dönemde açılmıştır. Cumhuriyet'in modern eğitim kurumları ve eğitim sisteminin gelenek ve modernist paradigmalardan arasındaki paradoksal temeller bu dönemde başlamıştır.

Sultan Abdülhamid'in eğitim reformlarında en büyük pay şüphesiz son derece yetenekli, birikimli ve tecrübeli danışmanlarına aittir. En başta Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere, Münif Paşa, [Küçük] Mehmed Said Paşa, Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa, Tunuslu Hayreddin ve Şakir Paşa bunların başında gelir. Bunun yanında uzun süre görev yapan valileri de eğitim reformlarının öncü isimleri olarak zikretmek gerekir. II. Abdülhamid dönemi modernist eğitim reformlarının hemen hepsinde bu isimlerin önerileri, projeleri ve gayretleri vardır. Zaten II. Abdülhamid, son kararı kesin olarak kendisi verse de, sadece eğitimde değil, diğer bütün konularda danışmaya, meşverete önem veren birisidir. Onun döneminde eğitim reformlarında ehil insanlarla birlikte sadece sadakatiyle ön plana çıkan bürokratların da görev aldığı bir vakiydir. Zaten onun dönemi, sonrasını açık bir şekilde etkileyecek olan sadakat ve liyakatin iç içe geçtiği paradoksal siyasi ve içtimai hayatın başlangıcıdır.

II. Abdülhamid dönemi eğitim gelişmeleri ve reformları incelenirken, Sultan'ın danışmanlarına, bürokratlarına ve valilerine yeterince vurgunun yapılmadığı söylenebilir. Oysa dönemin eğitim gelişmeleri en çok da danışmanları, bürokratları ve memurları eliyle geliştirilmiştir. Siyasî görüşleri ve faaliyetleri bakımından çokça incelenen bir Sadrazam olmasına karşın, eğitim ve kültür konusundaki hem görüşleri hem de devlet hizmetleri yeterince incelenmediği düşünülen [Küçük] Mehmed Said Paşa'nın bu yönlerine eğilmek bu araştırmanın amacı olarak belirlenmiştir.

Mehmed Said Paşa'nın [Küçük] Hayatı ve Eserlerine Dair Kısa Bir İzah

Said Paşa'nın hayatına dair geniş, yeterli bir incelemeden bahsetmek biraz güçtür. Hakkında en geniş bilgiyi verenler (İnal, 2000; Kurşun, 1991; Kuran 1994) Said Paşa'nın henüz bilinmeyenlerinin çok olduğu üzerinde ittifak etmektedir. Hayatına dair birincil, güvenilir ve en geniş kaynak elbette üç cilt halinde basılmış 1500 sayfanın üzerindeki anılarında kaleme alınan otobiyografidir. Kendi ifadelerine göre Said Efendi Ankaralı bir

aileden gelmiştir. Baba tarafından devletin üst makamlarında görev yapan bir aileye mensup olduğu bilinmektedir. (Said Paşa, boyunun kısalığına atfen, çağdaşı olan diğer Said Paşa'lardan ayrılmak için Küçük sıfatıyla anılmıştır). Babası 1838'de Erzurum'a memur olarak gitmiştir ve Said Efendi burada doğmuştur. Her ne kadar kaynaklar burada nasıl bir eğitim aldığı tam olarak göstermese de geleneksel medrese eğitimi aldığı dair işaretler belirgindir. İbranın Paşa Camii civarındaki bir medresede klasik İslami ilimler tahsil etmiştir. Belli düzeyde klasik eğitim almış olsa da Said Efendi icazet alamamış eğitimini bir anlamda yarıda bırakmıştır. Zira 1851'de babası İstanbul'a görevli olarak gelmiştir. Ancak burada eğitimine kaldığı yerden devam etmiştir. İstanbul'un en meşhur ve üst düzey medreselerinden Ayasofya'da derslere devam etmiş ama bu arada özel eğitimler de almıştır. Özellikle iktisadi, mali bilgilere dair hususi dersler aldığı kendisi ifade etmiştir. Bunun yanında Said Efendi özellikle edebiyat ve tarih derslerine hususi bir ilgi göstermiştir. Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrendiği ileride telif ettiği eserlerde, layihalarda ve *Hatırâtında* kendini göstermektedir. Said Efendi 1850'lerin ortasında diğer pek çok Osmanlı bürokratının o dönemde izlediği yol gibi, en alt seviyeden bürokrasiye (devlet hizmetine) girmiştir.. Uzun devlet kariyerinin ilk basamağı bir anlamda "modern Enderun" olarak tanımlanabilecek Bâb-ı Âli tercüme bürosu olmuştur.

Said Efendi'yi yetişme çağında meşgul eden ve heyecanlandıran işlerden biri gazeteciliktir. Özellikle Yeni Osmanlı entelektüel hareketinin bu dönemde ortaya çıktığı hatırlandığında Said Efendi'nin velut ve heyecanlı bir fikir çevresinde sahip olduğu anlaşılabilir. Said Efendi yazı tecrübesine *Ceride-i Havâdis*'te başlamıştır. Anlatıldığına göre dönemin meşhur edibi ve fikir adamı Şinasi ile ilk basın tartışmasını yapmıştır. Bu sürede resmi olarak basım işlerinde görevlendirilmesi, onun ileride cevval bir bürokrat olmasına katkı yapmıştır. 1870'ten sonra Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve mali işleri iyice buhrana girmiştir. 1875 ve 1876 devletin en bunalımlı yıllarının başlangıcı olmuş, Sultan Abdülaziz bir komploya kurban giderken, yerine V. Murad getirilmiş, ancak yeni padişah olanları öğrenince yönetim kabiliyetini kaybetmiştir. Bunun üzerine genç şehzade II. Abdülhamid beklediği bir anda bazı hesapların bileşkesi olarak kendini tahta bulmuştur. Said Paşa'nın şansı da bu tarihten sonra yaver gitmeye başlamıştır. Genç Sultan, Said Efendi'yi Mabeyn Başkâtibi olarak atamıştır. O artık bundan sonra sürekli sarayla irtibatlı bir bürokrattır ve kariyer basamaklarını hızla tırmanmıştır. Abdülhamid'in açmış olduğu ilk parlamentoya seçkin mebus (Âyan) olarak atanmıştır. Bir ara Bursa Valiliğine tayin edildiyse de o kısa sürede İstanbul'a dönmenin yolunu çabuk bulmuştur. Abdülhamid'e sunduğu bürokratik reform paketleri onun yeniden Saraya yakın olmasını sağlamıştır. 1880'lerden sonra artık Said Efendi Saray, Bâb-ı Âli ve kendi hanesi arasında mekik dokumaya başlayan vazgeçilmez bürokratlardan birine dönüşmüştür. Kısa sürede bürokrasinin en tepesine Sadaret makamına kadar gelmiş ve artık sürekli zirvelerde dolaşmıştır. Saray'da muhalifleri de onu uzakta tutmak için boş durmamıştır. Kıbrıslı Kâmil Paşa bu hususta en önde gelen hasmıdır. Aralıklarla da olsa II. Meşruiyet döneminin çalkantılı günlerindeki kısa süreli görevlendirmeler dâhil toplamda dokuz kez Sadarete gelmiştir. Bu, Türk siyasi tarihinde kuşkusuz bir rekordur!

1895, II. Abdülhamid'in Ermeni Olayları sebebiyle en buhranlı olduğu günleridir. Said Paşa bu buhranlı günlerde bir ara Sadarettten azledilmiş ve evde göz hapsine alınmıştır. Her halde aşırı vehminden olsa gerek, bir ara yurtdışına kaçmayı düşünmüş ancak çareyi inanılmaz bir şekilde Birleşik Krallık (İngiltere) Konsolosluğu'na sığınmakta bulmuştur. Ömrü boyunca bu davranışından nedamet duymuş ve bunu makul gösterebilmek için

Hatıralarında olmadık açıklamalar yapmıştır. Said Paşa devlet yönetiminde o kadar tecrübe kazanmıştır ki, Sultan Abdülhamid 1909'da hal' edilip sürgüne gönderildiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri ondan başkasını Sadaret için bulamamışlardır. Ömrünün sonları sıkıntılı geçmiş ve kendine yöneltilen eleştirileri cevaplamakla zamanını tüketmiştir. Onun devlet hizmetinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu vefat ettiği 1914'te devletin en gösterişli yayın organlarından *Şehbâl* dergisi şöyle anmıştır: "Abdülhamid devrinin en başından beri, bütün önemli olaylarda, bir şekilde görev alan ve etkisi olan bu yaşayan tarih de nihayet vefat etti. Said Paşa, hasımlarının da dostlarının da saygısını ve taktirini müştereken kendinde toplamış bir devlet adamıdır. Onun en belirgin vasfı, müstesna bir zekâyâ sahip olması ve derin bir irfana malik bulunmasıdır. Bu iki sıfat ona bazen şans bazen şan ve şöhret getirmiş bazen da onu bahtsızlıklara gark etmiştir (*Şehbâl*, 1914: 1).

Büyük bir devlet tecrübesine sahip olan Said Paşa'nın, çok ihtiyatlı ve bir o kadar da vehimli olduğu bazı tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Hakkında en geniş portrelerden birini yazan İbnülemin, "vehimli bir adamdı ve nefsinin kurtarmak için her türlü çareye başvuracağı bedihî olan biriydi" (İnal, 2000: 1135) diyerek bu algıya öncülük etmiştir. İlginç bir şekilde bazı tarihçiler onun bu özelliğini Abdülhamid ile de benzeştirmiştir. Onu çok başarılı bir devlet adamı olarak saymayan tarihçiler de vardır. Örneğin Enver Ziya Karal'a göre onun gibi devlet adamlarına tarihte "büyük" denmemiştir (Karal, 2000: 293). Karal'a göre Abdülhamid döneminin inşa karakterlerinden biri kuşkusuz Said Paşa'dır. O meşrutiyetçi gibi görünse de tam anlamıyla bir istibdatçı, monarşi yanlısıdır. Karal'a (ideolojik önyargılı tavrına) bakılacak olursa aynı durumdan Sultan Abdülhamid de pay almaktadır.

Hakkında en geniş araştırmayı yapan Kurşun'a göre Said Paşa iyi bir diplomat ve bürokrat olmanın yanında düşünce adamıdır. Onun bu vadede ne kadar ehil ve derin olduğu layihalarına ve reform belgelerine yansımıştır. Elbette Said Paşa'nın en önemli yönlerinden biri, modern eğitim kurumların inşası ve onların pratik hale getirilmesindeki hizmetleridir (Kurşun, 2008: 578).

YÖNTEM

Araştırmanın modeli:

Araştırmanın modeli literatür taramaya dayalı tarihsel metin tahlili ve değerlendirmesidir. Bu modele göre, ilgili konunun en güvenilir, yeni ve amaca hizmet edebilecek kaynakları arşivler, koleksiyonerler, birincil kaynak sahipleri vb. yerlerden derlenir. Bir araya getirilen veriler tasnif edildikten sonra belli kategorilere ayrılarak incelenir, ortak yönler ve ayrışan özellikler belirgin hale getirilerek yorumlanır.

Evren örneklem:

Bu araştırma, literatür taramaya dayalı olarak, tarihsel bir şahsiyetin eğitim görüşlerini incelemektedir. Araştırmanın evreni II. Abdülhamid dönemi eğitim gelişmeleridir. Örneklem olarak ise, bu dönemde önemli bir bürokrat ve devlet adamı olan Küçük Said Paşa ile sınırlandırılmıştır. Araştırmanın kaynakları, ulaşılabilen arşiv kaynakları, Said Paşa'nın anıları ve ikincil araştırmalardır.

Veri toplama aracı ve verilerin analizi

Araştırmanın verileri başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynakları, Said Paşa'nın hatıraları ve ikincil kaynakların taranmasıdır. Araştırma için öncelikle Arşiv kaynakları toplanmıştır. Küçük Said Paşa'nın üç ciltlik hatıraları araştırmanın temel kaynaklarından biri

olduğu için, söz konusu kitap günümüz alfabetine çeviri yazı yapılmıştır. Sadi Paşa'nın anıları toplamda 1520 sayfadır ve bunun çok büyük bir kısmı siyasi ve bürokratik konuları incelemektedir. Bunun yanında yüzlerce sayfa belge yayımlanmıştır. Bu belge yığını içinden, eğitim ve kültürle ilgili kısımlar ayrıştırılarak, bu çalışmada bir araya getirilmiş ve yorumlanmıştır.

BULGULAR

Said Paşa'ya Göre Eğitimin Önemi, Islahı ve Yaygınlaştırılması

Sultan II. Abdülhamid döneminde modern eğitim niçin önemsenmiştir? Bu soru hâlâ tam tartışılmış ve cevabı verilmiş bir konu değildir. Ama burada en önemli gelişmenin "93 Harbi" olarak bilinen 1977-78 Osmanlı Rus savaşı olduğu kesindir. Savaş, büyük bir yenilgiyle ve toplumsal felakete sonuçlanınca Sultan Abdülhamid, bundan sonra kesinlikle savaşılmasını ve devleti kurtaracak yetkin bir orta sınıfın yetiştirilmesini zaruri görmüştür. Bu projeyi gerçekleştirecek mekanizma da batı tarzında bir eğitim sistemini hayata geçirmek ve yaygınlaştırmaktan geçmektedir. Tam da bu süreçte söz konusu çareleri layihalarında dile getiren bir bürokrat vardır: Said Efendi ve bu şahıs Sultan'ın sarayında Mabeyn başkâtididir. Berlin Antlaşması'nın ağır şartlarının tartışıldığı 1878'de Said Paşa Bursa'dan Sultana, meselelerin halli için uzun bir rapor göndermiştir. Bu rapor üzerine kendisi İstanbul'a atanmıştır. *Hatıratı*'nda ifade ettiği üzere buna benzer layihaları 1880, 1885, 1887 ve 1891'de yeniden taktim etmiştir. Bu raporlarda Said Paşa belirgin olarak "devleti kurtaracak çareler" başlığını atmıştır (Said Paşa, 1328/1: 418). Onun eğitime dair görüşleri ve layihaları ilerleyen tarihlerde de devam etmiştir. Nitekim *Hatıralarının* 1895 sonrası sayfalarında eğitime dair görüşleri serpiştirilmiş şekilde yer almaktadır. Bu raporlar çoğu kez Sultanı heyecanlandırmış, devletin sıkıntılı zamanlarında sarılacak bir çare olarak bakılmıştır (*BOA, YEE.*, D. No: 82 G. No:64 F. Kodu: 29 Tarih: 30/M /1306; Ayrıca; Karal, 2000: s.387; Kurşun, 2008: 576).

Dönemin birçok aydını ve bürokratu gibi Said Paşa da devletin temel sorununun eğitim ve ahlak meselesi olduğunu dile getirmiştir. Ona göre "bir devletin yegâne yükselme yolu maarifin sağladığı bir imkânla doğru yolda olmakla mümkündür" (Said Paşa, 1328/1: 423). Çünkü ona göre, devletin içinde bulunduğu buhrandan kurtulabilmesi, her şeyden önce tebaanın genel bilgilenme ihtiyacının giderilmesine bağlıdır. Said Paşa da devrinin modernist pedagogları ve ideologları gibi artık yaygın eğitimin kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğunun farkındadır. Yılların sorununu biriktiren Osmanlı devleti, bunun altından kalkabilmek için kamusal yaygın bilgilenmeye muhtaçtır. Said Paşa'nın söylemlerinde elbette bu günkü "eğitim" kavramı yoktur. O da diğer çağdaşları gibi "maarif" kavramını kullanmaktadır. Maarif-i Umumiye'nin yaygınlaştırılmasını temel bir mesele olarak görmektedir. Maarif kavramından kast edilen ise, o devirde insanlık için üretilmiş beşeri bilgilerin bütünüdür. Özellikle Avrupa'da gündelik hayatı kolaylaştıran, Avrupa devletlerini Osmanlı Devleti'ne üstün kılan bilgiler, beceriler, davranışlar her ne varsa hepsinin toplamı "maarif" olarak zikredilmektedir. Said Paşa ve çevresindeki insanlar burada, "maarif" kavramının bir "çatı kavram" olduğunun ve diğer pek çok alt alana sahip olduğunun elbette bilincinde değildiler. Onlar için yapılması gereken, kendilerini geri hissetmekten kurtaracak bilgi ve becerilere bir an önce ulaşmaktır. Said Paşa'ya göre dönemin mali ve hukuki bilgileri de maarifin şubelerinden bir şube sayılır. Hukuk da maarifin içindedir. Dolayısıyla bu bilgilerle donanmış devlet memurları yetiştirilmezse devletin kurtuluşu zordur (*BO A. İ. DH.* No: 16630, 3 Ca 1269/12.2.1853). Bu sebeple insanların eğitilmesine hizmet edecek kurumların inşası şarttır.

Said Paşa'ya göre maarifle içkin olan kavramlardan biri "medeniliktir." Bütün Tanzimat aydınlarını "terakki" kavramına koşut şekilde saran bu kavram, Said Paşa'yı da hayli rahatsız etmektedir ve bir Osmanlı olarak medeni dünya da medeni bir şekilde yaşamaya çalışmak gerektiğini ifade etmektedir. Devlet olarak bütün gayretlerin amacı medeni olmaktır. Ancak medeni olmak için yapılması gerekenlerin ne olduğuna bakıldığında, modern Avrupa'nın inşa ve icat ettiği yeni hayat biçimine intibakın kast edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti gibi muhtelit/karışık unsurların iç içe yaşadığı bir zeminde, artık medeni olmadan yaşamının imkânı yoktur. Bu devletin Hıristiyan unsurlarıyla kardeşçe bir arada yaşayabilmenin yolu medeni olmaktan geçmektedir (Said Paşa, 1328/1: 423; Lewis, 2000: 178). 1856 sonrası Osmanlı Gayrimüslimlerinin talepleri, Paşa'nın çözüm rotasında hayli etkili olmuşa benzemektedir.

"İntişar-ı maarif", diğer bir ifade ile bilginin yaygınlaştırılması, II. Abdülhamid döneminin kilit kavramlarından biri haline gelmiştir. Bu kavram Said Paşa tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Anılarında, devletin kurtuluşu için, ön plana aldığı programların başında "maarifin yaygınlaştırılması" dile getirilmiştir (Said Paşa, 1328/1: 160). Osmanlı Devleti'nin XIX. asırda eğitimi yaygınlaştırma politikası 1869'da kabul edilen "genel eğitim kanunu"nda (*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*) dile getirilen bir vizyondur. Ancak 1870'lerde devletin mali, askeri ve siyasi karışıklıklara girmesi bu önemli eğitim girişimini sekteye uğratmıştır. Said Paşa, anılarında en büyük emellerinden birinin söz konusu kanundaki ilkeleri hayata geçirmek olduğunu dile getirmiştir (*BOA. YEE, K.:* 31, No: 1374, Z:115, K.N: 84; Said Paşa, 1328/1: 387-88). *1869 Kanunu'*nda, imkânlar ölçüsünde bütün kazalarda bir rüştiyenin yapılması, bütün mahallelere ilköğretim düzeyinde okulların açılması önerilmiştir. Bu okullar genelde ahalinin dilinde eğitim verecek ve temel bilgiler öğretilenlerdir. Her vilayet merkezine bir tane idadinin (lise) açılması da öngörüler arasındadır. Liselerde eğitim dilinin Türkçe olmasına itina gösterilmiştir. Zira buradan mezun olanlar devlette memur olacaktır. Bunlara ilave olarak Said Paşa her vilayette bir de meslek okulunun (sanayi-i adiyeye) açılmasını önemli görmüştür (Said Paşa, 1328/1: 204). Paşa'nın önerilerinin hayata geçirilmesi, yerel güçlerle işbirliği, program, maliye güvenlik vb. gibi çok sayıda bileşeni bünyesine aldığından elbette gerçekleştirilememiştir. Ancak bu hususta keskin bir kamusal algının oluşturulduğu söylenebilir. Artık devlet görevlileri memleketin refahı için eğitim seferberliğini daima bir söylem haline getirmişlerdir. Orta öğretim ve lisede istenilenler yapılamadıysa da en azından ilköğretim seviyesinde (*BOA. MF. VRK, D.15, G. 111, 1313/1896.*) II. Abdülhamid döneminde hatırı sayılır bir ilerlemenin olduğu bütün araştırmacıların ortak kanaatidir.

Paşa, Sadrazamlığının ilk günlerinde verdiği bir raporda öncelikle genel bir eğitim meselesi panoraması çizmiştir(Said Paşa, 1328/1: 418). Daha sonra devletin nasıl bir eğitim sorunuyla karşı karşıya olduğunu analiz etmiş ve uluslararası karşılaştırmalar yapmıştır. Said Paşa devletin sorunların daima bütünsel düşünmektedir ve eğitim tek başına ele alınacak bir kurum değildir. En başta ekonomi, askeriye, diplomasi, ticaret vb. hususlar ortaklaşa ele alınmak durumundadır. Ona göre eğitim bu kurumlar arasında ortak bir sorun alanı olarak ele alınırsa çözüme kavuşturulabilecek mahiyet gösterebilir. Said Paşa yine bu kurumlar ortasında eğitimin intişarını söz konusu eder ve eğitim yaygınlaştırılmazsa devletin işine yarayacak ehil insanların/personelin yetiştirilemeyeceğini söyler (Said Paşa, 1328/1: 423). Ona göre bir devletin gerçek anlamda bağımsızlık şartı eğitimden geçer. Eğitilmiş insanlara sahip olmak anlamlı bir hâkimiyet göstergesidir. Cahillik mahkûm olmaktır, esir olmak, geride kalmak, sömürülmek demektir. Müslümanların yaşadığı en büyük sıkıntı, ilim karşısındaki konumlarıdır ve bu noktada cahil kalmalarıdır. Eğer bu halleri devam ederse, çok acı, vahim

neticeler yakında kendini gösterecektir. Said Paşa eğitim, bilgi, cehalet, toplumsal refah ve devletin bağımsızlığı gibi hususlar arasında bağ kurarak anlatımına devam ederken sanki öleceği günlerde yaşayacağı büyük buhranlardan birini haber verir gibidir. Zira 1911'den sonra Balkan Savaşları, ardından I. Cihan Harbi ile devlet kaybedilmiştir. Balkan Harbinde alınan ağır yenilgilerin asıl sebebinin askerî olmaktan öte maarifle, bilgiyle, bilinçle ilgili olduğuna dair bazı yorum, eleşiri, öngörü ve araştırmalar vardır (Akyüz, 2004: 88-110; Akyüz: 2002: 390-394). Balkan devletlerinin beş yüz senedir yönetimi altında yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne başkaldırımlarının ve bunda muzaffer olmalarının en önemli sebebinin eğitilmiş bir halka sahip olduklarından kaynaklandığı dikkatle vurgulanmıştır.

Said Paşa, devletin bağımsızlığı ve refahı yanında toplumsal huzurun kaynağı olarak, eğitim ve ahlak arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Ona göre, bilgi ve eğitimle birlikte ahlaklı olmak gerekir. Sadece bilgili ve eğitilmiş olmak, huzurlu ve müreffeh bir toplum olmak için yeterli değildir. Aynı zamanda bilgiyi süsleyecek ahlak da olmalıdır. Ahlak diğer yandan vatan sevgisinin bir parçasıdır. Ona göre vatan sevgisi ahlakın bir şubesidir (Said Paşa, 1328/1: 424). Said Paşa çok açık bir şekilde devletin ve milletin ayakta durabilmesi için üç şart sayar: "iyi ahlak, iyi eğitim ve elbette adalet" (Said Paşa, 1328/1: 426). Bunların dengeli biçimde işlerlik kazanmadığı bir toplumda huzur olamayacaktır. Bu unsurlara karşı gelenlerin ve hayatında bir umde olarak, maarif, ahlak ve adaleti uygulamayanların rahat ve huzur yüzü göremeyeceğinin altı çizilir (Said Paşa, 1328/1: 434). Maarifin intişarı için elbette ve öncelikli olarak okulların/mekteplerin sayısının artırılması gerekir. Ama bir taraftan da ahaliyi aydınlatacak gazete ve dergilerin çıkarılması talep edilmektedir (Said Paşa, 1328/1: 539). 1890'lardan itibaren *Maarif* adlı Saray tarafından desteklenen bir dergi çıkarılmıştır. Bu derginin yayımlanmasında Said Paşa'nın ne kadar rolü vardır? Bu bilinmemektedir. Ancak onun fikren böylesi bir projeyi ortaya attığı ve desteklediği gayet açıktır. Paşa, sadece gazete ve mecmua çıkarmanın yetersizliğini dile getirir ve Avrupa'da yapılan eğitimle ilgili toplantılara (kongrelere) da murahhasların (delege) gönderilmesini, onların Avrupa'daki eğitim işlerini canlı olarak tecrübe etmesini istemiştir.

Eğitimin intişarı, yaygınlaştırılması için Said Paşa'nın baktığı ufuk Batı'dır. Üstelik bu konuda pek de sıkı bir elek sahibi değildir. Bu bakış açısı elbette dönemin hâkim kanaatlerinden biridir ve resmi devlet kanadı da bunu desteklemektedir. Bu dönemde yeni yapılacak mekteplerin mimari planları dâhil, programları ve diğer pek çok ihtiyacı Avrupa örnek alınarak yapılmıştır. Yeni okul projeleri için Paris'teki sefirden talepte bulunulmuştur (Said Paşa, 1328/1: 157). Böylece yeni idadi ve rüştiyeler Avrupa formunda binalara kavuşmuştur. Elbette yeni mimarinin mutlak bir Avrupa taklidi olduğunu söylemek mümkün değildir. İngiliz, Osmanlı eğitim tarihçisi Benjamin C. Fortna'nın da belirttiği üzere (Fortna, 2005: 169) burada "kendine özgü bir tarz, deneme" ve buna mukabil paradoks vardır. Zira Avrupa'dan getirilen okul projeleri birebir uygulanmak yerine, ona bir Osmanlı formu eklenmeye, giydirilmeye çalışılmış ve ortaya eklektik bir tarz çıkmıştır. Said Paşa bir raporunda bu duruma dair şöyle yer vermiştir: "Yeni okul binalarının tasarımı sırasında Amerika'nın ve Avrupa'nın tercih ettiği okul binaları incelendi. Bunlara ilave olarak Belçika, Fransa, Danimarka, Almanya ve Rusya'nın okullarında genel eğitimin ne suretle yapıldığına dair incelemeler yapıldı. Bütün bu incelemeler sonunda Osmanlılar olarak nasıl bir yol izleneceğine dair kararlar verildi" (Said Paşa, 1328/1: 572). Bu ifadeler, Osmanlı eğitim modernleşmesinin kriz anlarında takip ettiği yola ışık tuttuğu gibi, modernleşme sürecinin salt bir taklide indirgenemeyeceğini de göstermektedir.

Eğitim ve refah, eğitim ve mutlu yaşamak modern hayatın getirilerinden biridir. Osmanlı bürokratları da iyi bir eğitimin topluma iyi bir hayat ve mutluluk getireceğine vurgu yapmışlardır. Bu amaçla Said Paşa da eğitimin yaygınlaştırılması için atılacak adımlardan bahsetmiştir. Ona göre ortaokul düzeyindeki rüştiye mekteplerinin bütün kazalara ulaşması öncelikli hedeftir. Bunların sayısı hızla artırılmalıdır. Her ne kadar istenilen kadar olmasa da sıbyan mekteplerinden sonra rüştiyelerin de Sultan Hamid döneminde hatırı sayılır biçimde arttığı görülmektedir. Abdülhamid tahta oturduğu sırada (1876), 25 civarında olan rüştiye sayısı, tahtı bıraktığı 1909'da 1000 civarına yükselmiştir (Ergin, 1977: 1049-1270). (Bu döneme dair istatistikler çok sağlıklı değildir, sayılar farklı nedenlerle sıklıkla değişmektedir).

Said Paşa anılarında İstanbul'da çok farklı amaç ve fonksiyonlar için açılan birçok okulun kurulmasında da etkin rol oynadığından haber vermektedir. Devlet memurlarına lisan öğretmek için yeniden örgütlenen Lisan Mektebi, madenlerin bulunması ve işletilmesi için Maden Mektebi, ormanların korunması için Orman Mektebi, memur yetiştirmek için hizmet veren Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye'nin yeniden, daha organize ve daha büyük bir şekilde açılması Paşa'nın da katkılarıyla olmuştur.

Merkezi Eğitim Bürokrasisinin Kurulması ve Kurumsallaşması

Modern eğitim merkezi ve hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Osmanlı'da modern eğitime dair ilk girişimler Tanzimat döneminde başlamıştır. 1839'da açılan rüştiyeler ve daha sonra Eğitim Meclisleri artık ülkede devletin en üst kademesinde faaliyet gösteren ve denetlenen bir eğitim bürokrasisinin olması gerekliliğini ortaya koymuştur. Nitekim 1857'de kurulan Maarif-i Umumiye Nezareti Türkiye'de modern eğitim bürokrasisinin en temel yapısı olarak bu günlere kadar varlığını sürdürmüştür. Bu eğitim yapısının ana hatlarını ilköğretim, orta öğretim ve yükseköğretim oluşturmaktadır. Bu tasnif modern bir hiyerarşidir ve Avrupa'da kökleri XVI. yüzyıla kadar gider. Maarif-i Umumiye Nezâreti'nden sonra eğitimin merkezileşmesi noktasında en önemli gelişme yukarıda değinildiği üzere *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'dir. 1869'da uygulamaya konulan bu kanun Fransız eğitim kanunları örnek alınarak geliştirilmiştir. Son derece radikaldir ve modern eğitim sistemini tam anlamıyla Osmanlı devletinde hâkim kılmayı amaçlar. Ancak 1870'ten sonra devletin içine girdiği siyasi, iktisadi ve idari buhran bu kanunu uygulanamaz hale getirmiştir. 1876'da II. Abdülhamid'in tahta oturmasından sonra her ne kadar 93 Harbi gibi büyük bir felaket yaşanmışsa da Sultan Hamid 1880'den sonra iktidarını sağlamlaştırmaya başlamıştır. Her ne kadar hayli sıkı bir idare (istibdat) olsa da devlet idaresi düzene, sükûnete girmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra söz konusu eğitim kanunu tam olarak uygulanmaya başlanmıştır. *Maarif-i Umumiye Kanunu*'nda bazen önemli değişimler de yapılmıştır ancak gerek fikri ve felsefi gerekse bürokratik hiyerarşi bakımından ana omurga Cumhuriyet'e kadar devam ettirilmiştir.

İlk defa II. Abdülhamid döneminde il ve kaza maarif meclisleri birbirleriyle irtibatlı bir şekilde örgütlenmiş ve aralarındaki bürokratik mekanizma işler hale getirilmiştir. Said Paşa'nın vilayetlerde valilik tecrübesinin olması, eğitim hizmetlerinin uç birimlere nasıl gönderilebileceği hususunda işini kolaylaştıran birikim olmuştur. Merkezi eğitim sisteminin inşası, ancak taşra teşkilatlarının sıkı işler hale getirilmesiyle mümkün görülmüştür. Merkezi bürokrasi kadar merkezi eğitim programlarının uygulanması da eğitimde merkeziliğin unsurlarındandır. Said Paşa, Osmanlı devlet okullarında benzer müfredatın olmasını savunanlardandır. Daha doğrusu Paşa, bütün devlet okullarında aynı müfredat yerine, birbirine uyumlu müfredatı savunmuştur. Bu, teknik olarak ortak, tek-tip bir müfredattan

ziyade içerik ve ruh bakımından bir ortaklığı ifade eder ki modern eğitim programından ayrılan bir tekliftir.

Genel Eğitim Kanunu'nun (*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*), II. Abdülhamid döneminde etkin bir şekilde uygulanabilmesinde Said Paşa'nın rolü büyüktür. Zira o, 1880'lerden sonra verdiği eğitim ıslah raporlarında sürekli Avrupa'daki üçlü eğitim sistemini örnek göstermiş ve bunun Osmanlı Devleti için de uygun ve uygulanabilir olduğunu savunmuştur (*BOA, YEE, 31-1937-45-82* zikreden: Somel: 223). Paşa yeni eğitim sisteminde teknik bilgi ve kabiliyetlerle donanmış personel yetiştirmenin devlet için hayli kritik olduğunu belirtmiştir. Onun, mesleki ve teknik bilgiye sahip personel yetiştirme önerisi, imparatorluğun acil bir ihtiyacıdır.

Modern Eğitimin Kademelerine Dair Tasnifler ve Görüşler (Anaokulları ve İlköğretim)

Modern eğitimin ana kademeleri ilk, orta ve yükseköğretim tasniflerinden oluşur. Bu kademeler kendi içinde alt kategorilere ayrılır. Osmanlı Devleti'nde modern eğitim kademelerinden ilk olarak 1839'da rüştiyeler açılmıştır. Ardından bu rüştiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla yükseköğretim düzeyinde öğretmen okulları, daha sonra da Darü'l-fünun (üniversite) ve ardından modern ilköğretim okulları (ibtidâi mektep) açılmıştır. Görüldüğü üzere modern anlamda, okul öncesi eğitim aşamasına dair II. Abdülhamid dönemine kadar bir bilinç ya da talep yoktur. İlk defa II. Abdülhamid döneminde ve Said Paşa'nın önerisiyle 4-8 yaş arası çocuklara hitap eden okulların açılması gündeme gelmiştir. Paşa'nın bu konudaki örneği Almanya'dır ve oradan ilham alarak söz konusu ettiği "çocuk bahçeleri"ni açmak istemiştir (*BOA, Y.EE. No: 82-64, 1306*). "Çocuk Bahçesi" adlandırması Almanya'da o dönemde (kindergarden) olarak bilinen okullardan mülhemdir. Paşa'ya göre bu tür okulların Osmanlı Devleti'nde de açılması lüzumludur (Said Paşa, 1328/1: 537). Bu talep, her ne kadar küçük çocukları hedef alsada maarifin intişarı için en doğru yerden başladığını göstermesi açısından önemli bulunmaktadır.

Modern eğitimde okul öncesi eğitim ile ilköğretim çoğu kere bir arada kabul edilmiş ve kurumsallaşmıştır. Bilindiği üzere Osmanlı klasik eğitiminde çocukların eğitimi için geleneksel sıbyan mektepleri vardır. Ancak bunlar müfredatı, örgütlenmesi, amacı, fonksiyonu vb. bakımlardan modern iptidai okullar değildir. Modern iptidai mektepler 1860'lardan sonra gelişmeye başlamış ve yukarıda değinildiği üzere II. Abdülhamid döneminde hızla artmıştır. İlköğretimin zorunlu, ücretsiz, karma, denetlenebilir ve merkezi olmak gibi birçok hususiyetleri vardır. Bu olgular, tebaa arasında o dönemde anlaşılmış hususlar değildir. Öncelikle bunun kamusal araçlarla topluma anlatılması gerekli görülmüştür. Onun için de bizzat adı *Maarif* olan dergiler çıkarılmış ve burada ahalinin çocuklarını kız-erkek gözetmeden devletin açtığı yeni okullara göndermesi talep edilmiştir. Said Paşa, toplumsal sahada terakki/ilerleme sağlayabilmek için kız ve erkek çocukların birlikte gittikleri okulların çoğaltılmasını elzem kabul etmiştir. Onun için bu durum "mebde-i terakki ittihaz etmek" (Said Paşa, 1328/1: 155) anlamına gelmektedir. Ancak, eğitimin yaygınlaşması hususunda devlet yetkilileri gerekli önlemleri o güne kadar almamıştır. Üstelik bu konuda son derece büyük bir karmaşa vardır. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle yeterli ve yetkin bir orta öğretim açılmadan Darülfünun açılmış, bir anlamda "binaya orta katından başlanmıştır" (Gündüz, 2012: 109). Said Paşa da bu intizamsızlığa atfen, Tanzimat'tan beri bu işe gerekli ciddiyetin verilmediğinden şikâyet etmiştir (Said Paşa, 1328/1: 175).

Said Paşa'ya göre İmparatorluğun bütün vilayetlerinde birbiriyle uyumlu ama bir o kadar da merkezi nitelikler taşıyan bir müfredat hazırlanmalıdır. Bu programlar insanların günlük hayatta işlerine yarayacak cinsten bilgi ve becerilerle donatılmalıdır. İnsanlar işlerine

yaramayan bilgilerle karşılaştıklarında buna ehemmiyet göstermeyeceklerdir. Anne babalar para kazanmak için çocuklarını erken yaşta usta yanına vermektedir. Bu uygulama, onların hakkıyla eğitim almasını engellemektedir. Çocukların geleceklelerini temin edecekleri en iyi yolun devletin açmış olduğu okullardan geçtiği bilinmelidir. Özellikle devletin açmış olduğu sanayi mekteplerine gidenlerin geleceklelerinin çok daha parlak olacağı haber verilmelidir. (BOA, YEE, NO:31, 1937 M, Zarf: 45, K: 85, 4 Muharrem 1306; Kodaman, 1999: 82-83; Said Paşa, 1328/1: 335-336). Bu söylemler, devlet merkezli, devlete ait okulların ne kadar önemsendiğinin ve sivil eğitim kurumlarına tercih edildiğinin açık göstergesidir. Said Paşa, içinde bulunduğu zamanda tatbik edilen eğitimin yanlışlığını beyan eder. Ona göre mevcut eğitimin hem bilgi içeriği hem de metodu yanlıştır. Böylesi bir eğitimde kabiliyetli insanlar kendini göstermemektedir. Böylece devlet de onlardan istifade edememektedir.

Ortaöğretim: Ortaokullar/Rüştiye ve Liseler/İdadi

Gerek Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde gerekse Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında en çok önem verilen eğitim kademesi ortaokullar ve liseler olmuştur. Özellikle Tanzimat döneminden sonra Osmanlı Devleti'nin kilit eğitim kurumu idadilerdir denilebilir. Zira bu kurumlar, daha az süren bir eğitim sürecinde ve daha az masrafla devlete memur yetiştirebilmektedir. Dolayısıyla idadilerde müfredat denetimine, merkezi bürokrasinin temsiline ve işleyişine diğer hepsinden çok itina gösterilmiştir. II. Abdülhamid döneminin başlarında çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere 6-7 tane sivil idadi vardır. Sultan Hamid tahtı bıraktığında ise bu rakam 110 civarındadır (Kodaman, 1999). Üstelik bu okulların binası, maliyesi, öğretmenleri pedagojik yetkinliği seçkin bir tarzda tanzim edilmeye çalışılmıştır. İbtidâî okullarda yöresel dillerin öğretilmesine müsaade edilirken, idadiler nerede açılmış olursa olsun, mutlaka Türkçe eğitim verilmesi istenmiştir. Tabii olarak bu da yerel ahali ile merkezî güçler arasında çekişmelere, anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Ama nihayetinde merkezi bürokrasinin seçkin okulları Osmanlı Devleti'nin bekası için büyük rol üstlenmiştir. Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki neredeyse bütün bürokrat, asker, memur, sanatçı vb. toplumun önde gelen insanları, idadiler sayesinde yetişmiştir.

Said Paşa devlet için oldukça kritik olan bu okulların öneminin farkındadır ve söz konusu okulların sayısının arttırılması taraftarıdır. Anılarına bakılacak olursa Said Paşa kendi gayretleriyle 120'ye yakın idadi ve rüştiyenin açılışında doğrudan rol oynamıştır. Bu okullara yabancı dil programlarının (mecburi Fransızca dersleri) konulmasını sağlayan da kendisidir (Said Paşa, 1328/1: 156). Paşa, ilerleyen zamanda Fransızca ders saatinin düşürülmesinden üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Zira karşıtlarından olan Damat Mahmut Paşa ilmin ilerlemesi için "millî olması" gerektiğini dile getirmiş (BOA, YEE, K.31. E.1374, Z.115. K.84.) ve yabancı dile çok da gerek olmadığını savunmuştur. Mahmud Paşa, "Fransızca ile eğitimin âdeti bir modaya dönüştüğünü" dile getirerek bunun "endişe verici olduğunu" ileri sürmüş, "maarifte millî lisana", Türkçeye dönülmesini istemiş ve eline fırsat geçtiğinde de idadilerdeki yabancı dil derslerinin saatini azaltma kararı almıştır.

İdadilerde yabancı dil öğretimi, Said Paşa'nın nitelikli eğitim anlayışında kilit noktalardan biridir. Zira bu konudaki hassasiyetini 1878'den itibaren sürekli vurgulamıştır. Buna karşın onun Türkçe ile eğitim yapılmaması, milli lisanın geride bırakılması gibi bir teklifinin ya da imasının olduğunu söylemek de mümkün değildir. O, sadece devletin ihtiyacı olan yeni eğitim ve bilgiye ulaşabilmek için yabancı dilin zaruri olduğuna mümkün olduğu kadar çok vurgu yapmıştır. Nitekim ilerleyen senelerde de Said Paşa zihniyetinin daima kazandığı, ön planda olduğu bir realite söz konusu olmuştur. İyi yabancı dil bilenler, daima

daha seçkin mevkilere ulaşabilmiş, daha rahat bir hayat yaşayabilmiştir. Said Paşa'nın da sıklıkla dile getirdiği gibi, nitelikli bir idadi eğitiminin olabilmesi için ortaokulların da buna hizmet edecek tarzda tanzim edilmesi gerekmektedir. Rüştüye eğitimi alanlar, farklı türlerdeki idadilere gidebilirler. Bu idadiler prestij sırasına göre mekteb-i sultaniler (doğrudan padişahın ya da hanedanın yardımına mazhar olan seçkin merkezi okullar), mekteb-i idadiler ve sanayi mektepleridir. Bu okulları bitirdikten sonra da eğitimin en üst seviyesi olan Darü'l-fünun'a geçiş sağlanabilir. Said Paşa, yeteri kadar rüştüye ve idadi açıldıktan sonra ihtiyaçlar dikkate alınarak yükseköğretim yapan Darü'l-icâzelerin açılmasını salık vermiştir (Said Paşa, 1328/1: 538). II. Abdülhamid döneminde de ortaöğretimin kilit kademesi idadilerdir. Said Paşa'nın en azından bütün vilayet merkezinde bir tane idadi açılmasını önerdiği yukarıda zikredilmişti. Anılarına bakıldığında Said Paşa, Sultan Abdülhamid döneminde 1880'de 24 tane idadinin açıldığını söyler (Said Paşa, 1328/1: 202). İdadilere eşlik eden önemli bir okul türü de kuşkusuz öğretmen okullarıdır (Darülmualimîn ve Darülmualimât). Bu okullar da çoğu kere yükseköğretim statüsünde yer almış olsa da müfredat ve eğitim süresi bakımından lise, üniversite arası bir yere konumlanmıştır. Öğretmen okullarının Sultan Hamid dönemindeki yaygınlığına bakılacak olursa bu okulların Suriye, Edirne, Beyrut, Manastır, Kosova, Sivas, Halep Aydın, Bursa, Diyarbakır, Elazığ, Selanik ve Yanya (Said Paşa, 1328/1: 156) gibi periferi sayılabilecek çok sayıda bölgede yaygınlığı görülmektedir. Bu durum, devletin modern anlamda öğretmen yetiştirmeye büyük önem verdiğinin göstergelerindedir. Yine Said Paşa'nın anlatımlarına bakılacak olursa, eğer taşra vilayet memurlarının çekingenliği ve iş yapmak istememesi gibi huyları olmasaydı, bu okullardan çok daha fazlası inşa edilebilecekti.

Said Paşa'nın kendisini oğlu vesilesiyle doğrudan ilgilendiren idadilerden biri Mekteb-i Sultanî'dir (Bu gün Galatasaray Lisesi). 1869'da Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'un etkisiyle, Osmanlı-Fransa eğitim ve kültür ilişkilerinin güçlendirilmesi ve daha pratik olarak, hemen her tebaadan kabul edilen talebenin eğitimiyle, Osmanlı Devleti'de yetenekli ve sadık memurlar yetiştirmek amacıyla açılan bu lise, Osmanlı modernleşmesinin odak noktalarından biri olmuştur. Said Paşa da anılarında bu okulun açılış amacındaki ideolojiye vurgu yapmış ve buradan Osmanlılık idealiyle uygun nesillerin, bürokratların ve devlet adamların yetiştirilmesinin umulduğunu belirtmiştir (Kodaman, 1999: 135). Galatasaray Lisesi, bu amaca kuşkusuz bir ölçüde hizmet etmiştir. Ancak Bulgar, Arnavut, Arap, Sırp ve birçok Arap ayrılıkçı milliyetçi önderin ve çete liderlerinin de bu okulda eğitim aldıklarını unutmamak gerekir. Mekteb-i Sultanî'nin bu karışık durumu hükümetlerin de sürekli burası hakkında kararlar almak ve projeler üretmelerine sebep olmuştur. Ali Suavi bu liseye 1876'da müdür atandığında hızla müfredatın değiştirilmesi ve öğretmen profiline yenilenmesini başlatmıştır. Ancak kısa süre sonra Ali Suavi müdürlükten alınmıştır. 1880'lerden sonra da Said Paşa Mekteb-i Sultanî'nin hem öğretmen kadrosu hem de müfredat bakımından Türkleştirilmesinden bahsetmiştir (Kodaman, 1999: 135). Said Paşa bu siyasi görüşleri yanında Mekteb-i Sultanî'ye alınacak talebelerin sadece yükseköğretim görecekteler olması teklif etmiştir (Kodaman, 1999:140). Ortaöğretim denildiğinde elbette, genel idadiler yanında meslek liseleri de hususi bir yer kaplamaktadır. Tanzimat'ın eğitim modernleşmesinde mesleki okullar daima önemszenmiştir. İlk açılan rüştüye okullarının aslında bir tür sivil memur meslek okulu olduğu düşünüldüğünde bu önemin öncelik de taşıdığı görülebilir. 1850'lerden itibaren özellikle kızlar için açılan okullar tam anlamıyla birer meslek okulu hükmündedir. Bu okullarda hayata dair pratik beceriler kazandırmak temel hedeftir. Ancak devletin de mühendislik, teknik ve teknolojik bakımdan mühendis ya da tekniker düzeyinde personele ihtiyacı vardır. II. Abdülhamid dönemi eğitim politikacıları, Müslümanlar arasında teknik

becerilerin geliştirilmesini, sanayi ve ticarete dair ilginin arttırılmasını önemsiyorlardı (Somel, 2010: 221). Kemal Karpat'ın da eserlerinde sıklıkla dile getirdiği üzere II. Abdülhamid'in temel dertlerinden biri gerek bilgi ve beceri gerekse ekonomik bakımdan yetkin bir Müslüman orta sınıf yaratmaya çalışmaktı. Said Paşa'nın bu emele hizmet eden yetenekli bürokratlardan biri olduğundan kuşku yoktur. Açmak istediği genel bilgi kazandıran okulların yanında pratik bilgi ve beceri kazandıran okulların sayısının bir an önce arttırılması onun öncelikleri arasındadır (Said Paşa, 1328/1: 173, 204, 393, 577). Sanayi mekteplerinin çok çeşitli meslek kolları bulunmaktadır. Paşa, bunlar arasında demircilik, dökme ve doğrama sanatı gibilerine acil ihtiyaç olduğunu defalarca söylemiştir (Said Paşa, 1328/1: 204). Ona göre sanayi okullarının da diğer idadiler gibi hemen her vilayette açılması elzemdir. Elbette bu okulları denetleyecek müfettişlere de ihtiyaç vardır. Paşa'nın müfettiş talebi yanında emeklilik sisteminin ciddi bir şekilde ihdas edilmesini istemesi, ayrıca istatistik sisteminin de geliştirilmesini talep etmesi (Said Paşa, 1328/1: 158) eğitim meselesini ne kadar bütünlüklü düşündüğünün göstergelerinden olsa gerektir. Mekteb-i Sultanî bahsinde de belirtildiği gibi Said Paşa'ya göre her Osmanlı evladının Mekteb-i Sultanî'ye gitmek gibi bir emeli olmamalıdır. Bu devlet ve toplum için lüzumsuzdur. Galatasaray Mektebi'ne sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan durumu yerinde olan ailelerin çocukları alınmalıdır. Paşa'nın burada ne kadar "seçkin" davrandığı görülmektedir. Ancak her vilayet merkezinde açılacak olan idadiye de herkesin rahat erişimi olmalıdır. Başkentte yüksek statüde açılacak diğer liseler ise vilayetlerin nüfuslarına göre taksim edilmelidir (Said Paşa, 1328/1: 576). Said Paşa'nın lise ve meslek okuluna dair önerilerinin büyük ölçüde Fransız eğitim modelini anımsattığı tekrar söylenebilir. O da zaten *Hatırât*'ında eğitim hususunda Fransız eğitim sistemini incelediğini zikretmektedir.

Yükseköğretim İçin Yeni Bir Teklif: Darü'l-icazeler

Geleneksel Osmanlı eğitim sisteminde medrese aynı zamanda yükseköğretim kurumuydu. Ancak Tanzimat dönemine gelindiğinde devlet, ihtiyaç duyduğu yeni niteliklerdeki personeli yetiştirmek için batı tarzında yeni bir yükseköğretim/üniversite açmaya karar verdi ve 1845'te planlaması yapıldı. Yeni yükseköğretimin adı Darü'l-fünûn olacaktır. Kısa bir süre sonra binasının yapımına başlandı, ardında Encümen-i Dâniş kurularak programı, ders kitapları, personeli ve kitapları hazırlanmaya başlandı ve nihayet 1863'te Derviş Paşa'nın halka açık verdiği bir konferans ile Darü'l-fünûn açılmış oldu. Ancak aradan iki sene geçtikten sonra bilinmeyen bir sebeple Darü'l-fünûn kapandı, aradan beş sene geçtikten sonra yeniden açıldı ama bu defa da devletin mali, idari ve siyasi durumu hayli sıkıntı içindeydi. Dârü'l-fünun, Cemaleddin Efgâni'nin konuştuğu bir konferansta sarf edilen ifade yüzünden 1872'de yeniden kapatıldı. Sonra, Mekteb-i Sultani içinde Sava Paşa'nın gayretleriyle üstü kapalı biraz daha devam ettiyse de 1880'den sonra yükseköğretim düzeyinde, üniversite anlamında bir okulun kalmadığı görülmektedir. II. Abdülhamid'in kudretli eğitim danışmanlarından ve bürokratlarından başta Münif Paşa olmak üzere Said Paşa da yeri ve zamanı geldiğinde bir yükseköğretim kurumunun acilen kurulmasını daima salık vermişler ve bu konuda Sultan'ı cesaretlendirmişlerdir. Said Paşa yüksek bürokrat olduğu 1878'den sonra öncelikle Mekteb-i Hukuk'un ve Sanayi-i Nefise'nin daha aktif olmasını sağlamıştır (Said Paşa, 1328/1: 575). Hukuk Mektebi'nin devlet için önemi açıktır: Osmanlı geleneksel ilmiye teşkilatı her ne kadar II. Mahmud'dan itibaren sürekli irtifa kaybetse de hala güçlüdür ve Abdülhamid bu sınıfın gücünü daha da kırmak niyetindedir (Yurdakul, 2008). Bu arada Said Paşa modern eğitimin önemli yapılarından olan müzelerin ve merkezi bir kütüphanenin kurulmasını da teklif ettiyse de bu işleri yapmak Maarif Nazırı Münif'e nasip olmuştur.

Said Paşa 1880'lerden itibaren bazen açık, bazen üstü kapalı yükseköğretim statüsünde bir okulun açılmasını önermeye başlamıştır (Said Paşa, 1328/1: 393). Anılarında daha Sadrazam olduğu ilk günlerden itibaren yükseköğretimin lüzumundan etrafındakilere sıklıkla bahsettiğini söyler. Ancak burada da Said Paşa'nın yönünün Batı olduğu, ilhamını oradan aldığı görülür. Eğer yeni bir yükseköğretim açılacaksa bu batıdaki gibi olmalıdır. Ona göre Batılıları, bize üstün kılan yükseköğretim faaliyetleridir. Said Paşa anılarında Avrupa'daki ve Amerika'daki yükseköğretim sisteminden kısaca bahsetmiş ve şöyle demiştir: "dilimize darü'l-fünûn olarak tercüme edilmiş olsa da, başka lisanlarda fakülte olarak bilinen ve bana göre en doğru bir şekilde *Darü'l-icaze* olarak tercüme edilebilecek olan bu eğitim kurumları beş türden/şubeden oluşmaktadır: Fünûn-ı tıbbiye, ulûm-ı hukukiye, fünûn-ı hikemîye ve edebiye fünûn-ı riyaziye ve ilahiyat darü'l-icazeleridir" (Said Paşa, 1328/1: 572). Said Paşa'nın bu tasnifi 1900 yılında yeniden ve bir daha kapanmamak üzere açılacak olan Osmanlı Dârü'l-fünûnu'nun tam bir taslağı gibidir. Nitekim Dârü'l-fünun bu tarihte açıldığında beş şube halinde eğitime başlamıştır. Osmanlı tecrübesine bakıldığında idadi mezunu olanlar doğrudan devlet memuru olabilmektedir. Said Paşa bu durumu hayli garip bulmuştur ve Batı ülkelerinde bunun olamayacağını, devlete memur olacakların muhakkak yüksek eğitim alması gerektiğini belirtmiştir. Paşa'ya göre bir diğer önemli husus da, toplumun huzurunu bozanların, ayrımcılık yapıp fesat çıkarıcıların genelde az okumuş ya da yeterli düzeyde doğru bilgi edinmemiş insanların arasından çıkmasıdır. İyi yetişmiş, ilimleri en yüksek düzeyde okumuş insanlar daima toplumları için iyi önderlerdir, devlet de bunlardan istifade eder. Yüksek düzeyli okulların açılması, Hıristiyan dünyası ile aramızdaki mesafenin kapatılması ve birbirimizi daha iyi anlamaya hizmet edecek bir vesile olacaktır. Yükseköğretimin bir diğer faydası, buralardan mezun olanlar kendi geçimlerini çok daha iyi ve yüksek düzeyde kazanabilecektir. Bu da hem devlet, hem toplum için büyük bir zenginliktir. İlimin üst düzeylerindeki bireylerin bir devlette çokluğu, o devletin servet ve medeniyet bakımından daha kolay ilerlemesini sağlar (Said Paşa, 1328/1: 575). Paşa'nın bu ifadeleri, devlet ve toplum için beşeri sermayenin önemini farkında olduğunu göstermektedir.

Said Paşa anılarında, özellikle 1890'lardan sonra kendine maarifle ilgili her ne zaman bir şey sorulsa, öncelikle Dârü'l-icazelerden bahsettiğini dile getirmiştir. Avrupa tarzı yükseköğretim okullarının kurulmasını talep eden (Said Paşa, 1328/1: 572-576) Paşa'ya göre, bu kurumlar sınırlı sayıda olmalıdır. Nasıl ki, yüksekokullar sultani mekteplerine muhtaç ise, Darü'l-fünûn dahi idadi mekteplerine muhtaçtır (Said Paşa, 1328/1: 204). Şu halde, rüştiyelerden ve idadilerden sonra daha üst düzeyde bir eğitim mekânı olarak Dârü'l-icazeleri bir an önce açmak gerekmektedir (Said Paşa, 1328/1: 160). Nitekim Sultan'ın tahta çıkışının 25. yılında Dârü'l-fünûn yeniden beş şube ile eğitime başlamıştır. Said Paşa anılarında Abdülhamid'in üniversite açmak konusundaki çekincelerinin önüne geçmekte kendinin payı olduğunu ima eder. Her ne kadar Said Paşa'nın istediği adla ve her vilayet merkezinde bir fakültesi olacak şekilde açılmamışsa da (Kuran, 1994: 167) İstanbul'da 1900 Ağustos'unda eğitime başlayan Dârü'l-fünûn Osmanlı modernleşmesinin odak kurumlarından biri haline gelmiştir. Said Paşa yükseköğretim kademelerinden bir başka şube üzerinde de durmuştur: bir tür teknik ve teknoloji fakültesi olarak görülebilecek sanayi darülfünununu önermiştir (Darülfünûn-ı Sanayi). Onun düşüncesine ve idealine göre bu okulda özellikle belediyelerin mühendis, teknisyen ihtiyacı ile fabrika müdürleri, sanayi liderleri ve girişimciler yetişecektir (Said Paşa, 1328/1: 204). Paşa bu okula dair görüşlerini heyecanla şöyle sürdürmüştür: "Avrupa'da bir Pastör yetişmiştir ki bunu yetiştiren yer Darü'l-fünûn gibi yerlerdir. Bu okullar

sadece doktor yetiştirmez, aynı zamanda insanlığın önünü açan araştırma adamları da buralardan yetişir”.

Maarif İntişarının Hizmetkârları: Muallimlerin Yetiştirilmesi

Osmanlı’da modern eğitimin ilk sivil kurumlarından biri, bir tür memur meslek okulu olan rüştiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla 16 Mart 1848’de açılan Dârü’l-muallimîn’dir. Eğitimin yaygınlaştırılmasında idadiler nasıl kilit bir rol oynadıysa, öğretmen okulları da bu düzeyde bir öneme sahiptir. Erkek öğretmen okulunun hemen ardından kısa bir süre kadın öğretmen okulu da eğitime 1870’te başlamıştır. Bu okulların sayısı Sultan Abdülhamid tahta geçtiğinde 6-7 civarında iken, Sultan tahttan indiğinde 35 civarına yükselmiştir. Girit’ten, Halep’e, Elazığ’dan Manastır’a kadar pek çok yerde kadın ve erkekler için öğretmen okulları açılmıştır. Said Paşa anılarında 1882’de on ayrı vilayette öğretmen okulunun açılmasını kendisinin teklif ettiğini söyler (Said Paşa, 1328/1: 535). Ona göre eğitimin yaygınlaşması (intişar-ı maarif) ancak ve ancak iyi muallimlerle mümkün olabilecektir ve şu halde öncelikli olarak nitelikli, ehil ve muktedir öğretmenlerin sayısı hızla arttırılmalıdır. Said Paşa bu meseleyi eğitim meclislerinde daima dile getirdiğini belirtir. 1888’de Maarif Nezareti’nin önemli bir birimi olan Meclis-i Maarif-i Kebir’de Ali Haydar Efendi’nin başkanlığında bir komisyon toplanmıştır ve burada bir eğitim reform programı hazırlanmıştır. Komisyon bir taraftan raporunu Sultan’a sunarken, eş zamanlı olarak Said Paşa da bir başka rapor hazırlamış ve Sultan’a ilemiştir. (Said Paşa, 1328/1: 393-395; BOA, YEE, K.: 31, NO: 1937, K. 82’den akt. Kodaman, 1999: 107). Paşa bu raporda vilayet merkezlerinde açılmasını istediği rüştiye okullarına “medrese-i muallimin” adının verilmesini teklif etmiştir. Said Paşa’nın önerilerinden bazıları ilerleyen zamanlarda dikkate alınarak uygulamaya konulmuştur (Ünal, 2008: 65; BOA. YEE, *Sadrazam Kâmil Paşa’nın Evrakı*, D.66, Gömlek 43).

Eğitimin devletin en uzak bölgelerine ve toplumun en uç ve alt kesimlerine kadar yaygınlaştırılmasında muallimlerin ne kadar önemli olduğuna dikkat çeken Said Paşa, memleketteki öğretmen eksikliğine de değinmiştir. Onun döneminde de öğretmen yetiştirmede gayretli adımlar atılsa da büyük bir öğretmen açığı vardır ve dengesiz dağılımlar söz konusudur. Yeterli öğretmen yetiştirilememesinin sebepleri arasında Said Paşa’ya göre “öğretmen maaşları ve özlük haklarının zayıflığı meselesi” (Said Paşa, 1328/1: 535) gelmektedir. Eğer devlet bu hususlarda daha kararlı ve yapıcı adımlar atarsa, öğretmenin giderilmesi için anlamlı önlemler alınmış olacaktır. Paşa’ya göre öğretmenler düzenli maaştan yoksundur ve pek çoğu gelecek kaygısı içindedir. Ama daha da önemlisi öğretmenlere “mesleki bir itibar” kazandırmak gerekmektedir. Said Paşa’nın öğretmen yetiştirme hususunda üzerinde durduğu bir başka nokta da öğretmenlerin dinî bilgilere, ahlaka ve doğru inançlara haiz olarak eğitilmeleridir. Aslında “tashih-i akaid” II. Abdülhamid döneminin önemli ideolojik eğitim kavramlarından biridir ve öğretmenler, ahaliye en doğru inançları öğreten irşat memurları olarak görülmektedir. Said Paşa da devrin bu hâkim atmosferinden etkilenerek, ya da bizatihi bunu kendisi üreterek, toplumun inancının düzeltilmesinde öğretmenlerin rolünün olduğunu söyler. Paşa’ya göre, öğretmenler inanç konularını anlatırken son derece dikkatli olmalıdır (Said Paşa, 1328/1: 579).

Eğitim Reformu İçin Yeni Mali Kaynaklar

Modern eğitimin en önemli özelliği kuşkusuz devlet kontrolünde olması ve bütün masraflarının en azından görünürde devlet kaynaklarından (merkezi bütçeden) sağlanmasıdır. Aslında eğitimin ücretsizliği görelidir. Zira devlet çok farklı kalemlerden ve toplumun bütün kesimlerinden eğitim vergisi almaktadır. Oysa geleneksel eğitim sistemlerinde mali kaynaklar

ahaliye aitti ve kimin bir eğitim talebi varsa karşılığını kendisi verirdi. Buna karşın modern eğitim sistemi, görelî olarak ücretsiz, ama somut biçimde zorunluluk ilkesini getirmiştir. Aslında modern eğitimin bu tür şaşırtıcı ilkelerine devlet ve toplum olarak intibak kolay olmamıştır. Özellikle devletin ahaliye ücretsiz eğitim vermesi kısa zamanda ve kolay kabul edilen bir gelişme değildir. Devlet uzun süre eğitimin paralı olmasını savunmuş ve uygulamıştır. Ancak 1880'lere gelindiğinde artık en azından ilköğretim düzeyindeki eğitimin ücretsiz olmasının devlet açısından çok daha faydalı olacağı anlaşılmaya başlanmıştır.

II. Abdülhamid döneminde eğitim hızla taşraya yaygınlaşırken elbette karşılaşılan en büyük sorunlardan biri de eğitimin finansmanı olmuştur. Yeni okullar nasıl yapılacaktır? Öğretmenlerin maaşı kimler tarafından ve ne miktarda verilecektir? Eğitimin uygulanması sürecinde masrafları nasıl karşılanacaktır? Bu ve benzeri sorular devleti çok meşgul eden konular olmuştur. Abdülhamid döneminin önemli buluşlarından biri kuşkusuz mevcut vergilere ilave eğitim vergisi almak olmuştur ki bunun banilerinden birinin Said Paşa olduğu anlaşılmaktadır (Karal, 2000: 387). 1 Mart 1884'te (1300 mali yıl başı) ilk defa "Maarif Hisse İ'anesi" (eğitime katkı vergisi) adına ahaliye yeni bir vergi salınmıştır. Bu vergi, cari vergi kalemlerine belli bir yüzdenin ilavesinden oluşmaktadır. Maarif bürokratlarına göre, salınan yeni vergiden toplanacak gelir ile yeni idadilerin inşa masrafları karşılanacaktır. Her ne kadar vilayet merkezlerinde, bu verginin kendi bölgelerine adil bir şekilde geri dönmeyeceğinden endişe ederek karşı çıkan kişi ve gruplar olmuşsa da devlet bu vergiyi kararlılıkla toplamıştır. Endişe edenleri haklı çıkarırcasına, bazı kriz dönemlerinde toplanan vergilerin bir kısmı ya da tamamı taksiti gelen dış borçlarının ödenmesinde ya da savaş tazminatının karşılanmasında harcanmıştır. Yine de Sultan Hamid döneminin eğitim başarısında, Said Paşa'nın bu mali düzenlemesinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Cumhuriyet döneminde de tatbik edilmek üzere, Said Paşa'dan bu yana "eğitim vergisi" Türk devletinin rutin uygulamalarından biri haline gelmiştir.

SONUÇ, TARTIŞMA ve ÖNERİLER

[Küçük] Said Paşa gerek uzun süreli devlet görevleri gerekse sıra dışı zekâsı, yetenekleri ve ilmiyle son dönem Osmanlı devlet adamları arasında müstesna bir yere sahiptir. Kuşkusuz onu eşsiz kılan niteliklerden biri Sultan II. Abdülhamid döneminin vazgeçilmez bir devlet adamı olmasıdır. Abdülhamid döneminin pek çok faaliyetinde, gelişmesinde onun şu ya da bu şekilde dahilidir. Bunların yanında Said Paşa'nın özel taraflarından biri de matbu halde üç cilt, yayımlanmamış halde de (Zekeriya Kurşun'dan şifai bilgilendirme) 10 cilt kadar hatırat yazmış olmasıdır. Onun bu faaliyeti bile başlı başına önemli bir eğitim, kültür ve edebiyat kişiliğine sahip olduğunu, sıradışılığını gösterir.

Hâtîrât yazmak, Osmanlı devlet adamları arasında çok yaygın bir âdet değildir. Said Paşa anılarını yayımlayan öncü devlet adamlarından biri sayılır. Üstelik üç cilt hazırladığı anlaşılan ancak iki cilt halinde üç bölüm olarak yayımlanan *Hâtîrât* 1518 sayfadır. Devasa bir belge yığını görünümündeki *Hâtîrât*, devlet yönetimiyle ilgili hemen her türlü konuda uzun detaylar barındırmakta, ilginç siyasi ve kişisel polemiklere yer vermektedir. Her ne kadar eleştiriler, tavsiyeler, çözüm önerileri, tahliller ve tespitler geniş bir belge külliyyatının içine dağılmış da olsa bu *Hâtîrât* klasik siyasetnâme türü eserlerin de güzel örneklerinden biridir. Paşa, devlet işlerinin ince diplomasi gerektiren meselelerinde ustalıklı ve tımturaklı bir üslup, lisan ve hukuk bilgisiyle herkese ders veren görüş ve düşüncelerini uzun uzadıya anlatmıştır. En baştan başlayarak, dönemin olayları hakkında Said Paşa'nın savunmacı üslubu uzun cümleler ve karmaşık olaylar eşliğinde akıp gitmektedir. Üç ciltlik *Hâtîrât*'ın

büyük kısmı belgelerden oluşmaktadır ve bu belgelerin çoğu şimdiye kadar tarihçiler tarafından yayımlanmış ve kullanılmıştır. Ancak bu önemli *Hâtırat*'ın eğitim, dil, kültür ve mali açılardan derinlemesine incelenmediği görülmüştür. Bu makalede söz konusu anı sadece eğitim zaviyesinde incelenmiştir. Said Paşa, hayatının neredeyse tamamını devlet hizmetinde geçirmiştir ve *Hâtırat*'ında sıklıkla bahsettiği üzere temel amacı bu devletin ve milletin daha müreffeh yaşamasına imkân aralamaktır. Uzun süren Sadaret hizmetinde eğitim işlerine hususi bir yer ayırdığı açıkça görülebilir. II. Abdülhamid dönemine asıl karakterini veren "intişar-ı maarif" olgusuna en büyük hizmeti yapanlardan birisi odur. Said Paşa'nın eğitim hizmetlerinin başında, eğitimin merkezi örgütlenmesine ve taşra irtibat noktalarının bürokratik olarak birbirine bağlanmasına hizmet etmesidir. Vilayet ve kaza maarif müdürlüklerinin kurulması ve bunların hiyerarşik çalışma düzeni alması için merkezi müfettişlik birimlerinin kurulmasına katkı vermiştir. Eğitim hayatına getirdiği en büyük yenilik kuşkusuz pek çok kimsenin hoşuna gitmese de "maarif hisse i'anesi" vergisini getirmiş olmasıdır. Bu vergi sayesinde zihinlerde tasavvur edilen okulların açılması mümkün olabilmiştir. Pek çok araştırmacıya göre Sultan II. Abdülhamid döneminde modern eğitim taşrada yaygınlaşmıştır. Bu yaygınlaşmada en büyük rollerden biri Sadrazam Küçük Said Paşa'ya aittir. Her göreve geldiğinde, taşrada en başta rüştiyelerin, sonra idadilerin daha çok sayıda açılması için gayret etmiş, Sultan'a rapor üstüne rapor vermiştir. Öğretmen yetiştirmede önemli rol oynayan Darümuallimîn ve Darümuallimât'ların sayısı onun da katkısıyla en azından yedi-sekiz kat artmıştır. Said Paşa'nın Osmanlı eğitim modernleşmesindeki hatırı sayılır katkılarından biri kuşkusuz açılıp kapanmasıyla bir türlü istikrar yakalayamayan Darü'l-fünûn'un artık kapanmamak üzere 1900 yılında açılmasını sağlamak için Sultan'a güven vermesidir. Paşa, yükseköğretimin faydalarını saymakla bitiremez. Özellikle Amerika'da ve Avrupa'da adına "fakülte" denilen, Türkçeye "Darü'l-fünûn" olarak tercüme edilen ama Paşa'nın ifadesiyle Darü'l-icaze olan kurumların sayısının arttırılması ve ihtiyaca yeter düzeye bir an önce getirilmesi gerekmektedir. Bu amaca nicelik olarak ulaşılammış olsa da en azından ayakları yere sağlam basan bir yükseköğretimin işler hale getirilmesi sağlanabilmiştir. Devletin içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulabilmesi için meslek sahibi, teknik ve pratik bilgi ve beceri sahibi insanlara çok ihtiyaç olduğunu her platformda dile getirmiştir. Paşa'nın bu görüşleri bu gün için de değerinden bir şey kaybetmiş görünmektedir. II. Mahmud'dan itibaren Osmanlı devlet adamları geleneksel eğitim yapılarından ümitlerini kesmiş gibidir. Said Paşa da tıpkı efendisi Sultan Abdülhamid gibi, beş yüz seneden daha fazla devletin yükünü çeken medreselere, tekkelere, zaviyelere ve diğer "geleneksel" eğitim kurumlarına itibar etmemektedir. Said Paşa'nın binlerce sayfalık anılarında medreselere ve ulemaya yönelik çok az sözü vardır ve bu da var ile yok arası hükmündedir. Onun eğitime dair bütün görüşü, tatbikatı, öngörüsü ve vizyonu Avrupa'dan ithal edilen modern eğitim kurumlarına dairdir. Tıpkı selefleri gibi Said Paşa'da Almanya'nın, Birleşik Krallık'ın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin eğitim sistemlerinden sanki büyülenmiş gididir. Onun bu haletiruhiyesi II. Meşrutiyet eğitimcileri üzerinde elbette daha ileri düzeye yükselecek ve modern eğitim kurumları teklifsiz transfer edilmeye başlanılacaktır. Said Paşa'nın seçkinci eğitim düşüncesi, Emrullah Efendi ve Said Halim Paşa'da daha ileri düzeyde savunulmuştur. İlginç bir şekilde, Paşa'nın eğitimle ilgili hemen her raporunda, devleti kurtaracak olan yegâne şeyin maarif olduğuna söylem düzeyinde değinmesine karşın, Devlet-i Âliye'nin en önemli hayati meselesini (*mesele-i esasiye-i hayatiye*) (Said Paşa, 1328/1: 433) tartışmaya gelince, ekonomik/mali meselelerin bir anda ilkönceye yerleştiği görülür. Bu durum aslında Osmanlı bürokratlarının ve devlet adamlarının modern eğitimin paradoksal çarkları arasında nasıl bocaladıklarını göstermektedir. Eğitimin her

türlü nimetine talip olmak ama külfetine yanaşmaktan çekinmek, geri durmak, sanki onların ortak davranış kalıbı gidir. Paşa *Hâtırât'*ının çoğu yerinde eğitim meselesini, eğitime olan yaygın ihtiyacı ciddiyetle vurgulamış olsa da bu konuya ayrılan yer, ekonominin, hatta borsanın yanında birkaç sayfayı geçmez. Paşa bu tavrıyla yalnız değildir. Jön Türklerin efsanevi öncülerinden Namık Kemal de aslında benzer zihniyet örüntüleri içindedir (Namık Kemal, 1285/1869). Kemal, bir taraftan “maarifin faydasından bahsetmek güneşe kaside yazmak gibidir” derken öte yandan, bu maarifin külfetine dair yorum yapmamaktadır. Bazı araştırmacılara göre (Kuran, 1994: 163), Said Paşa'nın Sadrazamlığının ilk yıllarındaki icraatları, değişimcilikten ve modernlikten ziyade geleneksel ve muhafazakâr niteliklidir. 1880'lere doğru Yeni Osmanlı entelektüel hareketinin liberal görüşlerine karşı görüşler savunduğu ileri sürülmektedir. Karal'ın ifadesiyle Yıldız'da bilinen Sultan Abdülhamid idaresinin kurulmasına en çok hizmet edenlerden biri Said Paşa'dır. Ancak bu hükümler tarihçiler tarafından genel kabul görmüş ve hakkı teslim edilmiş yargılar değildir. Elbette, devlet yönetiminde, şartların değişmesine göre görüşlerin de değişmesi mümkündür ve bunu bir zaaf olarak değerlendirmek doğru değildir. Netice olarak Kuran'ın ifadesiyle Said Paşa, pratik zekâsı ve sezgisiyle “bir Türk ıslahatçısı olarak daha çok ilgilenilmeye değer” (Kuran, 1994: 162) biridir. Said Paşa'nın siyasi ve diplomatik görüş ve faaliyetleri büyük ölçüde çalışılmıştır. Ancak onun eğitim, kültür, sanat, edebiyat, ekonomi vb. alanlardaki görüşleri, düşünceleri ve en önemlisi de Osmanlı Devletinin yıkılışa giden son senelerindeki faaliyetleri, hasımlarının ve hısımlarının ifadeleriyle karşılaştırılarak derinlikli olarak incelenmeyi beklemektedir.

KAYNAKÇA

- [Namık Kemal]. “Devlet-i Âliye’yi Bulduğu Hâl-i Hatarnâktan Halâsın Esbâbı”. *Hürriyet*, No: 9, 2 Cemaziyülevvel. 1285.
- Akyüz, Y. (2002). “Eğitim Alanında Aydınların Özeleştirisi ve Balkan Savaşları”, *Tarih ve toplum*. 12 (1), 390-394.
- Akyüz, Y. (2004). “Balkan Savaşlarının Eğitimsel Nedenleri ve Sonuçları”, *90. yılında balkan Savaşları ve Lüleburgaz Muharebeleri*. 10 (1), 88-110.
- BO A. İ. DH. No: 16630, 3 Ca 1269/12.2.1853.
- BOA, Y.EE. No: 82-64, 1306.
- BOA, YEE, K.31. E.1374, Z.115. K.84.
- BOA, YEE, NO:31, 1937 M, Zarf: 45, K: 85, 4 Muharrem 1306.
- BOA, YEE., D. No: 82 G. No:64 F. Kodu: 29 Tarih: 30/M /1306.
- BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 16 B 1304, No: 19, s.8;
- BOA. MF. MKB, Dosya: 34, Gömlek 69, 25 Ramazan 1305.
- BOA. MF. MKB, Dosya:28, Gömlek: 58. 26 B. 1303/1.5.1886
- BOA. MF. MKB. 37. 28 L 1307.
- BOA. MF. VRK, D.15, G. 111, 1313/1896.
- BOA. MF. VRK., Dosya:6, Gömlek: 77, 27 Z 1305/4.9.1888.
- BOA. ŞD. ML., Dosya: 223, Gömlek: 65, 28 L. 1326/23.11.1908.
- BOA. YEE, K.: 31, No: 1374, Z:115, K.N: 84.
- BOA. YEE, *Sadrazam Kâmil Paşa'nın evrakı*, D.66, Gömlek 43.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi*. Eser Matbaası, C.1-5.
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i hümayûn, osmanlı imparatorluğunun son döneminde islâm, devlet ve eğitim*. İletişim Yayınları.

- Gökman, M. (1956). *Bayezid umumî kütüphanesi*. 1956.
- Gündüz, M. (2012). *Eğitimci yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*. Doğu Batı Yayınları.
- İnal, İ. M. K.(2000). *Son sadrazamlar*. Dergâh Yayınları, C.2. 989-1263.
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı tarihi, birinci meşrutiyet ve istibdat devirleri (1876-1908)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Kuran, E. (1994). "Bir Türk Islahatçısı Olarak Küçük Sait Paşa, (1840-1914)", *Türkiye'nin batılılaşması ve millî meseleler*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 161-174.
- Kurşun Z. (1997). "Küçük Said Paşa", *Tarih ve medeniyet*, S. 44, ss. 33-37.
- Kurşun, Z. (1991). *Küçük Mehmed Sa'îd Paşa, (siyasî hayatı, icraatı ve fikirleri), 1838-1914*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kurşun, Z. (2008). "Said paşa", *TDV İA*, İstanbul: C.35, 578-579.
- Küçük, C. (1984). *Osmanlı diplomasisinde ermeni meselesinin ortaya çıkışı 1878-1897*. İstanbul Üniversitesi Basımevi.
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mahmud Cevad. (2002). *Maârif-i umûmiye nezâreti, tarihçe-i teşkilât ve icrâ'âtı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sa'îd Paşa'nın Hâtırâtı*. (1328/1912). Sabah Matbaası, C.1-2-3.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi, islamlaşma, otokrasi ve disiplin*, (Çeviren: Osman Yener). İletişim Yayınları.
- Şehbâl*, (1 Mart 1914). 92 (2), 1.
- Ünal, U. (2008). *Meclis-i maarif-i kebir, 1869-1922*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yurdakul, İ. (2008). *Osmanlı ilmiye teşkilâtı'nda reform, (1826-1876)*. İletişim Yayınları.